

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
1**

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բաղալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*սպարասխանատու քարտուղար*), Պատրիկ
Տօնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyun,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիպիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ. բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Դազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արքայը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոռյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Դազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյրեփանյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Սարգիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Մոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խեմճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիսնակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արրահամյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արտակ Դարադյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագարական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աւանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթատեքստը <i>Յուլիա Անպոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազոծվ <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ազուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պետրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաժխական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Սարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմէյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ԱՆԱՍՏԱՍ ՄԻԿՈՅԱՆԻ ԱՐՁԱՆԻ ՏԵՂԱՅՆԱՅՈՒՄԸ՝ ՈՐՊԵՍ «ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ՎԱՅՐ»

Հասմիկ Կնյազյան*

2014թ. ապրիլի 30-ին Երևանի ավագանու կողմից ընդունված որոշումը Երևանի կենտրոնում խորհրդային շրջանի քաղաքական գործիչ Անաստաս Միկոյանի հիշատակին արձան տեղադրելու մասին էր: Որոշման շուրջ ընթացան բուռն հասարակական քննարկումներ, որոնցում շեշտվում էին նաև մտքեր արձանի տեղադրման նպատակահարմար և ոչ նպատակահարմար վայրերի մասին: Հոդվածը արձանի տեղակայման (localization) շուրջ ծավալված հասարակական դիսկուրսի ուսումնասիրության փորձ է: Աշխատանքի շրջանակներում փորձ է արվում պարզաբանելու արձանի տեղակայման շուրջ ծավալված դիսկուրսի և դրանով պայմանավորվող կոնունիկատիվ հիշողության կապերի միջոցով նոր իրողությունների արտահայտման և նկարագրման կերպը (Անաստաս Միկոյանի գործունեության մասին ի հայտ եկած նոր փաստերը), նաև թե ինչպես են առաջարկվող կոնկրետ վայրերը կապվում «հիշողության վայրերի» հետ Պիեռ Նորայի տեսության շրջանակներում, ինչպես է արձանի տեղայնացման հարցը իր հիմնավորումներով հանդերձ կապվում Միկոյանի արձանի տեղադրման «կողմ» և «դեմ» փաստարկների և այդ փաստարկները առաջ բերողների հետ:

Բանալի բառեր. Անաստաս Միկոյան, Միկոյանի արձան, Վլադիմիր Միկոյան, Եժովի նամակը, Կատին, Իրկուտսկ 4000, հիշողության վայրեր, արձանի տեղակայում :

«Արձանը նաև պետք ա ուսուցանի. հիմա մենք, երբ որ արձանի կողքով անցնում ենք, և երբ որ երեխան հարցնում ա՝ էս ո՞վ ա, մենք ասում ենք՝ Վիլյամ Սարդյանն ա, — իսկ ո՞վ ա Վիլյամ Սարդյանը, — մեծն գրող, չէ՛, — երեխան հարցնում ա՝ սա ո՞վ ա, — ասում ենք՝ Միկոյանը, — ո՞վ ա Միկոյանը... եկեք հիմա պատմենք ով ա Միկոյանը, և հասկանանք, երեխայի մոտ հարց չի՞ առաջանա, արդյոք ինչու՞ ա էս արձանը էստեղ դրված...»¹, — նշում է քանդակագործ Նուրբ: Արձանի նման խորհուրդը՝

* Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի ազգագրության բաժնի մագիստրատուրայի շրջանավարտ:

1 *Անուշ Մկրտչյան*, «Նուռ. «[Երվանդ] Քոչարի արձան չունենք, Միկոյանինը պիտի ունենանք»» [Էլեկտրոնային աղբյուր], 21.05.2014. – Ազատություն ռադիոկայան, <http://www.azatutyun.am/media/video/25392944.html> (03. 08. 2014):

որպես ծնողի կողմից երեխային (կամ պապի կողմից թոռանը) փոխանցվող և ուսուցանող տեղեկատվություն, կրկնում է անցյալից ներկա հիշողության փոխանցման մոդելը, և այս միտքը առավել շրջանառվողներից էր վերջին ամիսներին Երևանում ծավալված քննարկումներում:

Այս հետազոտական աշխատանքը Երևանի ավագանու 2014 թ. ապրիլի 30-ի որոշմամբ² Երևանի կենտրոնում նախատեսված խորհրդային շրջանի քաղաքական գործիչ Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղադրման շուրջ ձևավորված հասարակական դիսկուրսի ուսումնասիրություն է: Հասարակական քննարկումները, որոնք ընթանում էին արձանի տեղադրման շուրջ վերջին ամիսներին, ձևավորեցին լայն շրջանակներով մի դիսկուրս, որում ներառվեցին ներկայի և ոչ վաղ անցյալի իրադարձություններ իրենց առանձին դիսկուրսներով հանդերձ (ցեղասպանություն, ստալինյան բռնաճնշումներ, լյուստրացիայի անհրաժեշտություն, Հայաստանի անդամակցությունը Եվրասիական տնտեսական միությանը, Արևմուտքի և Արևելքի միջև ընտրություն, Խորհրդային Միություն-անկախ Հայաստան և այլն):

Այս թեմաները կոմունիկատիվ հիշողության³ կապերով միաձուլվեցին արձանի և/կամ Միկոյանի անձի թեմայի հետ: Այս առումը հիշողության տեսաբան Մ. Հալբվախսը նշում է, որ հիշողությունը (վերհիշումը) շատ լայն առումով անցյալի վերակառուցում է ներկայից վերցրած տվյալների միջոցով, մի վերակառուցում, որ նախապատրաստված է ավելի վաղ ժամանակների վերակառուցումներով, որտեղ անցյալի պատկերացումներն արդեն փոխված են⁴ (այդ տվյալները այս դեպքում Անաստաս Միկոյանի գործունեության մասին հանրության լայն շերտերին անհայտ նոր փաստերն⁵ էին): Իսկ հուշարձաններն էլ, ինչպես ցույց է տվել պատ-

2 Որոշում Անաստաս Միկոյանի հիշատակը հավերժացնող հուշարձանի տեղադրմանը համաձայնություն տալու մասին [էլեկտրոնային աղբյուր], 30.05.2014. – Երևանի քաղաքապետարանի պաշտոնական կայք, <http://www.yerevan.am/uploads/media/default/0001/13/de4ed894c4810a2014ff497f-debc816c20489e57.pdf> (05.08.2014):

3 Կոմունիկատիվ հիշողությունը, ըստ հիշողության տեսաբան Յան Ասսմանի, ընդգրկում է այն հիշողությունները, որոնք կապված են ոչ վաղ անցյալի հետ, դրանք այն հիշողություններն են, որոնք մարդը կիսում է իր ժամանակակիցների հետ: Տե՛ս *Ассман Я.*, Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. М.: Языки славянской культуры, 2004, с. 52:

4 *Halbwachs M.*, The Collective Memory. Translated from the French by Francis J. Ditter, Jr. and Vida Yazdi Ditter. New York: Harper Colophon Books, Harper & Row Publishers, 1980, p. 69.

5 Տե՛ս ընթացիկ տեքստում:

մաբան Ռ.Կոզլեկը, կենդանի մնացածների ինքնության հաստատումներ են⁶:

Աշխատանքի շրջանակներում, սակայն, կփորձեմ պարզաբանել այն հարցը, թե ինչպես է արձանի տեղայնացման (localization) (քննարկումների ընթացքում արտահայտված մտքերում արձանի տեղադրման նպատակահարմար և ոչ նպատակահարմար վայրերի առաջարկները) շուրջ ձևավորվող հասարակական դիսկուրսը և դրանով պայմանավորվող կոմունիկատիվ հիշողության կապերը արտահայտում և նկարագրում այս նոր իրողությունները:

Բանն այն է, որ այս քննարկումներում արձանի տեղադրմանը «դեմ» արտահայտվողների մի մասը իրենց հիմնավորումներում, որպես կանոն, շեշտում էին արձանի Երևանի կենտրոնում տեղադրելու հանգամանքը: Նման մոտեցում նկատելի է նաև «կողմ» արտահայտվողների մեջ, որոնք, թեև կողմ էին արձանի տեղադրմանը, սակայն դեմ էին այն Երևանում, կամ Երևանի կենտրոնում տեղադրելու ընդունված որոշմանը, այլ դեպքերում հնչում էին հիմնավորումներ, թե ինչու է տեղին այն Երևանում (կամ կենտրոնում) տեղադրել: Արդյունքում, կողմ կամ դեմ լինելով արձանի տեղադրման որոշված վայրի կամ, առհասարակ, արձանի տեղադրման գաղափարին, առաջարկվում էին կոնկրետ վայրեր: Ուստի այս հետազոտության խնդիրն է ցույց տալ, թե ինչպես են քննարկումներում առաջարկվող այդ կոնկրետ վայրերը կապվում Պյեռ Նորայի առաջարկած «հիշողության վայրերի» (lieux de mémoire⁷) հետ, ինչպես է արձանի տեղայնացման հարցը դրա հիմնավորումներով հանդերձ կապվում Միկոյանի արձանի տեղադրման «կողմ» և «դեմ» փաստարկներին (օրինակ՝ հիշողության արժանի կամ ոչ արժանի որակների), այդ թվում՝ շոշափվում է այն հարցը, թե ովքեր են այդ փաստարկներն առաջ բերողները:

Էլեկտրոնային լրատվամիջոցներով տարածվող տասնյակ հոդվածների և դրանց մեկնաբանությունների, հեռուստաբանավեճերի, մասնագիտական խորհրդաժողովների, սոցիալական ցանցերում արված գրառումների և անցկացվող քննարկումների արդյունքում թեմայի շուրջ ստեղծվեց հսկայածավալ տեղեկատվական բազա (տեքստեր, պատկերներ, տեսաձայնային նյութեր), որն էլ այս աշխատանքի հետազոտական

6 Տե՛ս Ассман Я., նշվ. աշխ., էջ 67:

7 Տե՛ս Нора П., Между памятью и историей: проблематика мест памяти. – В кн.: П. Нора, М. Озуф, Ж. де Люмезеж, М. Винок. Франция-память. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999, с. 17–50.

հենքն է: Նշեմ նաև, որ աշխատանքում օգտագործված են ֆեյսբուքյան այն գրառումները, որոնք նշված են որպես հանրային (public), ուղղակի մեջբերված խոսքը տեքստում նշված է շեղ տատերով, հիմնական մտքերը ընդգծված են⁸:

***

Երկու ամիս շարունակ (2014թ. ապրիլի 30-ից մինչև հունիս ամսվա վերջերը ավելի ինտենսիվ, իսկ աշնանից՝ ավելի քիչ անդրադարձումներով) Հայաստանի լրատվության և սոցիալական ցանցերի քննարկվող առանցքային թեմաներից էր ապրիլի 30-ին Երևանի ավագանու նիստում (51 «կողմ» և 4 «դեմ» ձայներով) ընդունված որոշումը: Ըստ այդ որոշման՝ համաձայնություն է տրվում Երևանի կենտրոնում (Իսահակյան-Կորյունի փողոցների միջանկյալ՝ Գ.Քոչարի փողոցին զուգահեռ պուրակում՝ նկ. 1) տեղադրել խորհրդային շրջանի քաղաքական գործիչ Անաստաս Միկոյանի հուշարձանը:

Նկ. 1. Արձանի ենթադրելի տեսքը Իսահակյան-Կորյուն փողոցների միջանկյալ՝ Գ.Քոչարի փողոցին զուգահեռ պուրակում, տեսն <http://news.am/arm/news/209526.html> (01.08.2014):

Որոշումն ուղեկցվեց միջադեպով. Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն, պատմ. գիտ. դոկտոր Հայկ Դեմոյանը, ով ներկայացված է ավագանու անդամ իշխող Հայաստանի հանրապետական կուսակցության⁹ ցանկում (թեև անկուսակցական է), հայտարարեց, որ ծանոթ է փաստաթղթերի, որոնք վկայում են, որ ստալինյան բռնաճն-

8 Աշխատանքն իրականացնելիս մի շարք մեկնաբանությունների և ուղղումների համար շտրիակալություն են հայտնում ազգագրագետներ Լ. Աբրահամյանին, Հ. Մարությանին, Գ. Շագոյանին:

9 ՀՀԿ-ն Երևան քաղաքի ավագանու ներկայացված է 42 անդամով (65-ից):

շումների ժամանակ Անաստաս Միկոյանը կարգադրել է ավելացնել Հայաստանից գնդակահարվողների թիվը մի քանի հազարով, ուստի առաջարկեց վերապահությամբ ընդունել նման առաջարկը և ինքը, ինչպես նաև ընդդիմադիր «Բարև Երևան» խմբակցության անդամները (ովքեր մինչ այդ պատրաստ էին կողմ քվեարկել, քանի որ տեղյակ չէին Միկոյանի կենսագրության այդ հատվածին) «դեմ» քվեարկեցին որոշմանը:

Միջադեպին հաջորդեցին Միկոյանի գործունեության մինչ այդ անհայտ էջերը փաստող նոր բացահայտումներ, որոնք վկայում էին Միկոյանի առնչությունը ոչ միայն խորհրդային շրջանի քաղաքական բռնաճնշումներին (հազարավոր մարդկանց մահվան դատապարտելու նախաձեռնությունները Հայաստանում¹⁰, Իրկուտսկում¹¹, Կատինում¹² ևն), այլ նաև այն, որ Միկոյանը 1920 թ. ընթացքում մի քանի անգամ վճռականորեն փորձել է ազդել Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազմում ընդգրկելու որոշման օգտին¹³: Հրապարակվեց նաև արխիվային փաստաթուղթ, որում Անաստաս Միկոյանը 1919 թ. Լենինին ուղղված նամակում¹⁴ հանդես է գալիս Հայկական հարցի և հայոց պետականության վերաբերյալ թուրքամետ դիրքերից, մասնավորապես առաջարկելով փակել Հայկական հարցը, ինչպես նաև միասնական հայկական պետության կազմավորման հարցը:

Հակառակ արձանի տեղադրմանը դեմ արտահայտվողների բա-

10 Միկոյանի խնդրանքով Ն. Եժովի նամակը Բ. Ստալինին [Էլեկտրոնային աղբյուր], 22.09.1937. – Личный архив А. Н. Яковлева, <http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/1006600> (01.08.2014):

11 Իրկուտսկում 4.000 մարդ գնդակահարելու որոշումը [Էլեկտրոնային աղբյուր], 26.04.1938. – Личный архив А. Н. Яковлева, <http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/1007135> (01.08.2014):

12 Докладная записка наркома внутренних дел СССР Л.П.Берии И.В.Сталину с предложением поручить НКВД СССР рассмотреть в особом порядке дела на польских граждан, содержащихся в лагерях для военнопленных НКВД СССР и тюрьмах западных областей Украины и Белоруссии. Март 1940 г. Подлинник. РГАСПИ. Ф.17. Оп.166. Д.621. Л.130–133. [Էլեկտրոնային աղբյուր]. – Федеральное архивное агентство, <http://rusarchives.ru/publication/katyn/01.shtml> (06.08.2014).

13 «Армяне фактически находятся в состоянии войны с Азербайджаном. Что же касается якобы спорных Зангезура и Карабаха, уже вошедших в состав Советского Азербайджана, категорически заявляем, что эти места бесспорно и впредь должны находиться в пределах Азербайджана» (Телеграмма Н. Нариманова, М. Мдивани, А. Микояна, А. Нуридзяна Г. Чичерину. 19.06.1920. – Государственный Архив Азербайджанской Республики, ф. 28, оп.1, д. 211, л. 115). Հղվում է ըստ. Հ. Խաչատրյան, Անաստաս Միկոյանի կյանքի մութ էջերից. Փաստեր [Էլեկտրոնային աղբյուր]. – 03.05.2014. <http://www.lragir.am/index/arm/0/society/view/98630#sthash.y0frcPmn.dpuf> (06.08.2014):

14 Барсегов Ю. Г., Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. М., 2003 [Էլեկտրոնային աղբյուր]. – <http://genocide.ru/lib/barsegov/responsibility/v2-1/0648-0685.htm#655> (06.08.2014).

զում և հիմնավոր փաստարկներին, Երևանի քաղաքապետարանը, անտեսելով իրեն ուղղված նամակները, պահանջները արձանի տեղադրման որոշումը բեկանելու մասին, չվերանայեց որոշումը, թեև արձանը մինչ օրս էլ չի տեղադրվել:

Բանն այն է, որ Անաստաս Միկոյանի արձանը Երևանի կենտրոնում տեղադրելու նախաձեռնողները նրա ժառանգներն են (մասնավորապես՝ Չեխիայում ՌԴ առևտրաարդյունաբերական պալատի ներկայացուցչության նախագահ Վլադիմիր Միկոյանը և հայտնի ոռոջ երաժիշտ Ստաս Նամինը), ովքեր Ռուսաստանում հայտնի հայերի անունից մի քանի նամակներ (2004–2008 թթ. եղել են նման ութ դիմումներ) են ուղարկել Երևանի քաղաքապետարան Միկոյանի անվան փողոց անվանակոչելու և արձան տեղադրելու նախաձեռնությամբ: 2008 թ. Երևանի Դավիթաշեն թաղամասում փողոցներից մեկը անվանվել է Միկոյանի անունով: Արձանի՝ Երևանի կենտրոնում տեղադրելու ցանկությունը ևս եղել է հարազատներինը, ովքեր Երևանում լինելու ժամանակ պարզել են, որ իրենց խնդրանքով Միկոյանի անվան փողոց անվանակոչվել է միայն քաղաքի ծայրամասում, ինչը իրենց համար առիթ է դարձել հատկապես շեշտելու ապագայում արձանի տեղադրման վայրը, այն է՝ քաղաքի կենտրոնում:

«Կենտրոնի» և «ծայրամասի» միջև անհամաձայնությունները առկա են նաև «դեմ» և «կողմ» դիսկուրսում: «Կենտրոնի» դերում մի դեպքում Երևանն է՝ որպես Հայաստանի կենտրոն (մայրաքաղաք), մյուս դեպքում՝ Երևանի կենտրոնական թաղամասը՝ որպես արդեն քաղաքի կենտրոն: Երևանում և Երևանի կենտրոնում արձանի տեղադրման հանգամանքը սկսեց առավելապես շեշտվել այն բանից հետո, երբ նոր ի հայտ եկած փաստերին զուգահեռ հրապարակվեցին տեղեկություններ այն մասին, որ Անաստաս Միկոյանի արձան կա Հայաստանի մի քանի մարզերում (սկ. 2, 3, 4):

Այստեղից էլ ի հայտ է գալիս արձանի տեղորոշման հնարավոր սիմվոլիզացիան, որի միջոցով փորձ է արվում տարբերակելու պետական և ազգային գործիչ հասկացությունները, ի հայտ է գալիս միջազգայինի և ազգայինի հակադրությունը, բայց առաջին հայացքից թվացյալ «բնիկացումը» («туземизация») փորձում է նման կերպ հակադրվել գաղութային դիսկուրսին: Քննարկումներում արձանը Երևանում տեղադրելու մասին արտահայտվում են և՛ նրանք, ովքեր «կողմ» են, և՛ նրանք, ովքեր «դեմ» են: Արձանի տեղադրման վայրերը հիմնավորվում են այն արժանիքներով (հիշողության արժանի արարքներով), հանուն որոնց պետք է, կամ պետք չէ, որ տեղադրվի արձանը: Նրանք, ովքեր արտահայտվում են արձանի

տեղադրմանը դեմ, որպես ծանրակշիռ հակափաստարկ նշում են այն հանգամանքը, որ Միկոյանը չի համարվում ազգային գործիչ. «Երևանը, ոչ միայն Միկոյանի հուշարձանի տեղը չի, այլ նաև Բաղրամյանի և Իսակովի ևս: Այս կերպարները ոչ մի կերպ չեն տեղավորվում ազգային պետության և ազգային սուվերենության գաղափարի մեջ»¹⁵: Մինչդեռ, ի պատասխան սրան, առաջ են բերվում նրա «համամարդկային» արժանիքները. «...դուք հավանաբար լավ չեք պատկերացնում՝ ինչ է նշանակում Կարիբյան ճգնաժամ, դա ատոմային աղետ էր, որից հետո ոչ միայն Հավանայում կամ Մոսկվայում, այլ նաև մեր սիրած մայրաքաղաք Երևանում մարդ չէր մնա...»¹⁶:

Նկ. 2. Ա. Միկոյանի հանրապետական նշանակության արձանը, ք. Եղեգնաձոր (նախկինում՝ Միկոյանի շրջան) տեղադրվել է 1947 թ., քանդակագործ՝ Ս. Մերկուրով, տեսն <http://link.ac/3A7X0> (01.08.2014):

Նկ. 3. Ա. Միկոյանի արձանը Միկոյան եղբայրների տուն-թանգարանի դիմաց, գ. Սանահին, տեղադրվել է 2005 թ. (մինչ այդ պահվել է թանգարանի շենքում) քանդակագործ՝ Վ. Ֆետիսով, տեսն <http://link.ac/3vU86> (01.08.2014):

Նկ. 4. Ա. Միկոյանի տեղական նշանակության արձանը, ք. Էջմիածին, տեղադրվել է 1944 թ., քանդակագործ՝ Ա. Սարգսյան տեսն <http://link.ac/3A7W4> (01.08.2014):

Եթե Երևանում արձանի տեղադրելու մասին արտահայտվում են և՛ «կողմերը», և՛ «դեմերը», ապա Երևանի տարբեր վայրերում արձանի տե-

15 Կարեն Աղեկյան, գրառում հեղինակի ֆեյսբուքյան էջում [Էլեկտրոնային աղբյուր], 27.05.2014. – <https://www.facebook.com/groups/402824203170801/permalink/565670090219544/> (07.08.2014):

16 Անդրանիկ Գրիգորյան, մեկնաբանություն Դավիթ Սանասարյանի ֆեյսբուքյան գրառմանը [Էլեկտրոնային աղբյուր], 02.05.2014. – https://www.facebook.com/sanasaryan/posts/10203741862005241?comment_id=10203742319976690&offset=0&total_comments=19 (07.08.2014):

ղայնացումը, հիմնականում հանդիպում է «դեմ» արտահայտվողների մեջ: Այս վայրերը մի դեպքում խորհրդանշում են «կողմ» արտահայտվողներին (մասնավորապես՝ արձանի տեղադրման գաղափարը նախաձեռնողների և այդ գաղափարը համառորեն պաշտպանողների) վերագրվող տարածքը, մեկ այլ դեպքում՝ Միկոյանի գործունեության և «կողմ» արտահայտվողների խորհրդանշական նմանությունը. «Ես կողմ եմ Միկոյանի արձանը կանգնեցնելուն: Միկոյանի արձանը պետք է կանգնեցնել ՀՀԿ կուսակցության գրասենյակի ներսում մի քանի պատճառով. Միկոյանը մեկն էր, որը չդիմադրեց ստալինյան հրեշագործություններին, որովհետև, ինչպես նրա թոռն էր ասում, համաձայն չէր, բայց չէր կարող դիմադրել: Այդպիսի ՀՀԿ-ականներ շատ կան: Երկրորդ, անձամբ նպաստեց գնդակահարություններին, եթե նույնիսկ դրանց հետ էլ համաձայն չէր: Այդպիսի ՀՀԿ-ականներ էլ կան, որոնք համաձայն չեն, բայց մասնակից են երկրի կեղեքմանը: Երրորդ, Միկոյանը Նժդեհի գլուխն ուտողների մեջ էր: Իսկ Նժդեհի արձան չկա այս քաղաքում*, որտեղ իշխում է նրան դրոշ սարքած կուսակցությունը¹⁷: Հետևաբար՝ թող լինի Միկոյանի արձանը հենց այն կուսակցության ներսում, որտեղ Նժդեհն իրականում տեղ չունի, որտեղ իրականում միկոյանական մենթալիտետն է իշխում»¹⁸, «...առաջարկում եմ արձանը տեղադրել (այն պետք է, չէ՞, որևէ տեղ տեղադրել՝ հո դեն չի գցվելու՝ ափսոս է մետաղը) քաղաքապետարանի շենքում՝ քաղաքապետի կաբինետի առջև: Դրանով կլուծվի երկու հարց՝ արձանի տեղադրման համար տրված փողը, եթե դա համապատասխանում է իրականությանը՝ ինչին անձամբ ես չեմ կասկածում, ստիպված չեն լինի վերադարձնել և խայտառակվել, և երկրորդ՝ բոլշևիկյան այդ գործչի մահարձանը կտեսնեն միայն Տարոնն¹⁹ ու մերձտարոնական շրջապատը²⁰», «Միկոյանի արձանի համար լավ տեղ եմ գտել. Սերժիկի²¹ ծառայողական ավտոյի բեռնախցիկը. ուր գնա՝ թող հետը տանի, հանի դնի կողքը...

* Նժդեհի արձանը Երևանի խաչքարերի պուրակում տեղադրվեց 2016թ. մայիսին, բացումը կատարվեց մայիսի 28-ին:

17 Գարեգին Նժդեհի ազգայնական գաղափարախոսությունն ընկած է Հայաստանի հանրապետական կուսակցության գաղափարախոսության հիմքում:

18 *Մեր Արշակյան*, Միկոյանի արձանը պետք է կանգնեցվի ՀՀԿ գրասենյակում [Էլեկտրոնային աղբյուր], 04.06.2014. – <http://civilnet.am/voices-mher-arshakyan-astas-mikoyan-statue/> (07.08.2014):

19 Գրառողը նկատի ունի Երևանի քաղաքապետ Տարոն Մարգարյանին:

20 *Վահրթանգ Միրադեղյան*, Անաստաս Միկոյանի արձանը կանգնեցնելով քաղաքապետարանի առջև՝ միանգամից երկու հարց կլուծվի [Էլեկտրոնային աղբյուր], 23.05.2014. – <http://lurer.com/?p=143300&l=am> (07.08.2014):

21 Գրառողը նկատի ունի ՀՀ Նախագահ, նաև ՀՀԿ նախագահ Սերժ Մարգարյանին:

կշտանա²²», «Միկոյանի հարազատները թող նրա արձանը կանգնեցնեն իրենց բակում որովհետև նա իր ազգուտակի համար մեծ պատվար է եղել»²³:

«Կողմ» արտահայտվողների մոտ Միկոյանի գործունեությունը «սրբացնելու» ընդգծված ոճը դրսևորվում է նաև արձանի տեղադրման այս երկու վայրերի առաջարկությամբ. «Իսկ կարող ա Միկոյանին Եռաբլուր²⁴ բերենք»²⁵, «Կարող ա էդ քանդակը վերջը եկեղեցում դնեն»²⁶:

Նկ. 5. Ա. Միկոյանի մահարձանը Մոսկվայի Նովոդևիչյե գերեզմանատանը, 1978թ., քանդակագործ՝ Վ. Ֆետիսով, տես <http://novodevichye.com/mikoyan/2/> (08.08.2014):

Արձանի գեղագիտական մասը (նախատեսվող 1,7 մետր բարձրությամբ բրոնզաձուլ արձանը Նովոդևիչյե գերեզմանատանը Միկոյանի գերեզմանի վրա տեղադրված մահարձանի (նկ. 5) կրկնօրինակն է) ևս արտահայտվում է տեղայնացումներում: Շատ քննարկումներում նշվում էր Երևանը «գերեզմանի» վերածելու հանգամանքը, հարազատների կողմից գումար խնայելը և փոխարենը Միկոյանի գերեզմանի վրա տեղադրված

22 *Լևոն Բարսեղյան*, գրառում հեղինակի ֆեյսբուքյան էջում [Էլեկտրոնային աղբյուր], 29.05.2014. – <https://www.facebook.com/levon.barseghyan/posts/10203887522897862> (07.08.2014):

23 *Լիլիա Գարիբյան*, մեկնաբանություն ֆեյսբուքյան փակ գրառմանը [Էլեկտրոնային աղբյուր], 10.05.2014. – <http://link.ac/3zUy8> (07.08.2014):

24 Գերեզմանոց, որտեղ հուղարկավորված են դարաբաղյան պատերազմի հերոսները:

25 *Գևորգ Էմին-Տերյան*, գրառում հեղինակի ֆեյսբուքյան էջում [Էլեկտրոնային աղբյուր], 22.05.2014. – <https://www.facebook.com/gevorget/posts/820974724599077> (07.08.2014):

26 *Davit Meliksetyan*, մեկնաբանություն Vahe Budumyan-ի ֆեյսբուքյան գրառմանը [Էլեկտրոնային աղբյուր], 29.05.2014. – https://www.facebook.com/vahe.budumyan/posts/10201428776436414?comment_id=10201428861358537&offset=0&total_comments=21 (07.08.2014):

մահարձանի կրկնօրինակը տեղադրելը, ինչպես նաև այն, որ արձանի գեղագիտական հարցերը որևէ հանձնաժողովի կողմից չեն քննարկվել: Արդյունքում էլ ծագում էին համանման մտքեր՝ կապված տեղադրման վայրի հետ. «Իմ կարծիքով Միկոյանի արձանի տեղը Կոմիտասի անվան այգում է՝ Պանթեոնում...»²⁷:

Մյուս երկու խորհրդանշական վայրերը քաղաքի ներսում արտահայտում են արձանի տեղադրման գաղափարի անբարո և անպետք լինելը. «Սովետաշենի ԶԻԲԼԱՆՈՑՈՒՄ տեղադրեք»²⁸, «Իսկ ես հենց առաջին պահից եմ կողմ եղել հենց Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղադրմանը, տեղն էլ առաջարկել եմ, Երևան քաղաք Ծերերթելի փողոց»²⁹, Երևանյան լճին մոտ մայթի մի կողմում»³⁰:

Արձանի տեղադրման աշխարհագրությունը դուրս է գալիս Հայաստանի սահմաններից՝ տարածվելով աշխարհի որոշ խորհրդանշական վայրերով (Վաշինգտոն, Կուբա, Ստրասբուրգ): Այս վայրերը խորհրդանշում են Միկոյանի գործունեության հայտնի դեպքերը՝ կապված Կարիբյան ճգնաժամում նրա դերակատարության հետ: Դրանք հիմնականում ցուցում են կամ «դեմ» արտահայտվողները, կամ նրանք, ովքեր «կողմ» են արձանի տեղադրմանը, բայց ոչ Երևանում. «Օրինակ, եթե Վաշինգտոնում դնեն Անաստաս Միկոյանի արձանը, նույնպես կունենա իր իմաստը, ինչու՞, որ [ովհետև] այս մարդը կանխեց, որպեսզի Ամերիկան և Խորհրդային Միությունը միջուկային պատերազմ սանձազերծեն»³¹, «Ես կառաջարկեի նրա արձանը տեղադրել Կարիբյան ծովի կղզիներից որևէ մեկում: Այդպիսով մենք համ Ռուսաստանին կսիրաշահենք, համ էլ Միկոյանին կտեղադրենք նրա համար ավելի հոգեհարազատ վայրում»³², «Եթե 3-րդ

27 *Ռոբերտ Մելքոնյան*, Միկոյանի արձանի տեղը Կոմիտասի անվան այգում է՝ Պանթեոնում [Էլեկտրոնային աղբյուր], 04.06.2014. – <http://operativ.am/?p=78967> (07.08.2014):

28 *Ruben Mehrabyan*, նկարի մեկնաբանություն PanARMENIAN.Net էջում [Էլեկտրոնային աղբյուր], 26.05.2014. – https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10152398646244284&set=a.10150326323239284.366885.69355249283&type=1&comment_id=10152398678294284&offset=0&total_comments=46 (07.08.2014):

29 Երևանի փողոցներից, որտեղ սովորաբար կանգնում են մարմնավաճառ կանայք:

30 *Ռոսիկ Մինասևան*, մեկնաբանություն Zohrap Yeganyan-ի ֆեյսբուքյան գրառմանը [Էլեկտրոնային աղբյուր], 24.05.2014. – https://www.facebook.com/zohrap.yeganyan/posts/718813854843266?comment_id=718817068176278&offset=0&total_comments=7 (07.08.2014):

31 *Մարինե Խառապյան*, «Երևանում կկանգնեցվի հազարավոր հայերի գնդակահարության հրաման տված հայի արձանը. Դեմոյանը տագնապած է» [Էլեկտրոնային աղբյուր], 30.04.2014. – Առաջին Լրատվական, <http://www.lin.am/1272948.html> (05.08.2014):

32 *Aram Zakian*, մեկնաբանություն ֆեյսբուքյան փակ գրառմանը [Էլեկտրոնային

համաշխարհային է կասեցրել, ապա թող Ստրասբուրգում կանգնեցնեն... Ստրասբուրգը լռում է... Իսկ արդյոք կսկսի որևէ մեկը հիշել ու «պրիզնատ» գալ, որ նա 3-րդ համաշխարհային է կասեցրել...»³³:

Արձանի տեղադրման վայրերի մյուս խումբը (Ալթայ, Ռուսաստան, Ադրբեջան, Թուրքիա) պայմանավորված են Միկոյանի մասին ի հայտ եկած նոր փաստերով. «Նրա արձանը պետք է Ալթայում կանգնեցվի, հունիսի 14-ին³⁴ էլ կազմակերպվի բացման արարողությունը»³⁵, «Էս ազգի դավաճանի արձանը թող Թուրքիայում կանգնեցնեն իրենց արձանի հետ»³⁶, «Եթե միայն երրորդ համաշխարհայինը կանխելու համար է արձան կանգնեցնում, թող Ռուսաստան կամ Ադրբեջան արձան կանգնեցնեն ու մեր ավագանու անդամներն էլ գնան ծաղիկ դնեն ու այդպես իրենց հարգանքի տուրքը մատուցեն, ոնց կարդում ենք պատմությունը նրանց ավելի շաաաատ օգուտ է տվել»³⁷: Հաջորդ մեկնաբանությունում, որպես տեղադրման վայր, նշվում է Արցախը. այս պարագայում ոչ թե արձանն է տարածքի համար, այլ՝ տարածքն է արձանի համար դառնում սուրբեկտ («հիշողության վայր»): «Եթե արձանը ու մարդը նույնականացվում են մեզանում, ապա Միկոյանի արձանը ՊԵՏՔ է տեղադրվի... պետք է տեղադրվի Արցախում, որ նա տեսնի, որ այդ մասով իր մոտ ամեն ինչ չէ, որ ստացվել է»³⁸:

Արձանի տեղադրման վայրերի մասին մի ամբողջ շարք կապված են ռուսական թեմայի հետ: Մի դեպքում դա պայմանավորված է Միկոյանի Ռուսաստանում գործելու և այդ երկրին ծառայելու հետ (ի միջի այլոց,

---

աղբյուր], 04.05.2014. – www.facebook.com, <http://link.ac/3zYj4> (07.08.2014):

33 *Mher Ghalechyan*, մեկնաբանություն Hranush Kharatyan-ի ֆեյսբուքյան գրառմանը [Էլեկտրոնային աղբյուր], 05.05.2014. – https://www.facebook.com/hranush.kharatyan/posts/319807974838152?comment_id=319823048169978&offset=100&total_comments=137 (07.08.2014):

34 Բոնադատվածների հիշատակի օրն է Հայաստանում:

35 *Mher Ghalechyan*, մեկնաբանություն Hranush Kharatyan-ի ֆեյսբուքյան գրառմանը [Էլեկտրոնային աղբյուր], 05.05.2014. – https://www.facebook.com/hranush.kharatyan/posts/319807974838152?comment_id=319823048169978&offset=100&total_comments=137 (07.08.2014):

36 *Sarkis Agasarkisian*, մեկնաբանություն Zara Hovhannisyanyan-ի ֆեյսբուքյան գրառմանը [Էլեկտրոնային աղբյուր], 01.02.2014. – www.facebook.com, <http://link.ac/3zYu3> (07.08.2014):

37 *Para Karapetian*, մեկնաբանություն ֆեյսբուքյան փակ գրառմանը [Էլեկտրոնային աղբյուր], 04.05.2014. – www.facebook.com <http://link.ac/3EFZ9> (09.08.2014):

38 *Bagrat M.Harutyunyan*, գրառում հեղինակի ֆեյսբուքյան էջում [Էլեկտրոնային աղբյուր], 28.05.2014. – <https://www.facebook.com/bagrat.harutyunyan/posts/10203715035057265?fref=nf> (07.08.2014):

որոշ մեկնաբանություններում Ռուսաստանը ասոցացվում է ԽՍՀՄ-ի հետ)։ «Չկա ԽՍՀՄ-ը, որին նա ծառայել է, թող արձանը Մոսկվայում դնեն...»³⁹, «Միկոյանի արձանը կարող են Ռուսաստանում դնել, նա ավելի շատ այդ երկրին է ծառայել⁴⁰», մի այլ դեպքում Ռուսաստանում արձանի տեղայնացման հանգամանքը պայմանավորվում է Ռուսաստանի հայ համայնքի կողմից արձանի տեղադրման գաղափարին աջակցելու հետ։ «Էդ ակադեմիկոսներն ու հայտնի մարդիկ թող դիմեն Մոսկվայի քաղաքապետին, որ Միկոյանի արձանը Մոսկվայում տնկեցնենին, ոչ թե Երևանում»⁴¹։

Առհասարակ, Միկոյանի արձանի տեղադրման բանավեճը արագ մտավ Հայաստանի՝ Եվրասիական տնտեսական միությանը անդամակցելու թեմայի մեջ, որի մասին Սերժ Սարգսյանի միանձնյա որոշումը միանշանակ չէր ընդունվել Հայաստանում։ Հետևապես, ռուս պետական պաշտոնյա Վլադիմիր Միկոյանի նախաձեռնությունը պաշտպանող Սերժ Սարգսյանի կուսակցության «կողմ» լինելը դարձավ Ռուսաստանի կողմից Հայաստանը գաղութացնելու քննարկումների մաս⁴²։ Այս համատեքստում արտահայտվում է արձանի տեղայնացման նման տարբերակ։ «Միկոյանի արձանը, Բերիայի ծառուղին, Մոլոտովի ցայտադրյուրը՝ Պոտինի անվան հրապարակում»⁴³։

Մոսկվայում արձանի տեղադրելու գաղափարի վիզուալիզացիայի մի դրվագ էլ պայմանավորված է արձանի՝ ձուլարանից անհետացմամբ։ Որոշումից մոտ մեկ ամիս անց հաղորդվեց, որ արձանը «Կոազի պարկի» ձուլարանից (նկ. 6), որտեղ ընթանում էին արձանի ձուլման աշխատանքները, անհետացել է։

39 Mher Ghalechyan, մեկնաբանություն Hranush Kharatyan-ի ֆեյսբուքյան գրառմանը [Էլեկտրոնային աղբյուր], 05.05.2014. – www.facebook.com <http://link.ac/3EG05> (09.08.2014):

40 Panorama.am, Գրող. Միկոյանի արձանը կարող են Ռուսաստանում դնել, նա ավելի շատ այդ երկրին է ծառայել [Էլեկտրոնային աղբյուր], 10.06.2014. – <http://www.panorama.am/am/society/2014/06/10/m-ter-gulanyan/> (09.08.2014):

41 *Armen Nadryan*, մեկնաբանություն ֆեյսբուքյան փակ գրառմանը [Էլեկտրոնային աղբյուր], 09.05.2014. – www.facebook.com, <http://link.ac/3EG54> (09.08.2014):

42 Шагоян Г., Ставить ли памятник Анастасу Микояну? (Опыт «социальной лustrации» в Армении). – Реабилитация и память: отношение к жертвам советских политических репрессий в странах бывшего СССР. М.: «Мемориал»-«Звенья», 2016, с. 127–151.

43 *Գառնիկ Գևորգյան*, Միկոյանի արձանը, Բերիայի ծառուղին, Մոլոտովի ցայտադրյուրը՝ Պոտինի անվան հրապարակում [Էլեկտրոնային աղբյուր], 06.05.2014. – 168hours news and analysis, <http://168.am/2014/05/06/361832.html> (09.05.2014):

«Ո՞րտեղ է կորել արձանը» հարցին ի պատասխան, սկսեցին տարբեր վարկածներ շրջանառվել, որոնցից մեկը նման մի գրությանը նկարն էր (նկ. 7). «Շտապ. Միկոյանի արձանը Մոսկվայում է...»⁴⁴, որին ի պատասխան նման մի մեկնաբանություն կար. «ճիշտ տեղում, ճիշտ ժամանակ»⁴⁵:

Նկ. 6. Նախատեսվող բրոնզաձույլ արձանը Երևանի «Կոսպի պարկի» ձուլարանում, 28.05.2014, արձանի ձուլման աշխատանքների հետևող քանդակագործ՝ Գագիկ Ստեփանյան, տեսանյութը տեսն <http://www.azatutyun.am/media/video/25401438.html> (01.08.2014):

Նկ. 7. «Շտապ. Միկոյանի արձանը Մոսկվայում է...».
տեսն <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10201441815722388&set=gm.567695240017029&type=1> (01.08.2014):

Այսպիսով, միայն արձանի տեղադրման վայրով պայմանավորված դիսկուրսը թույլ է տալիս տեսնել մերօրյա Հայաստանի «հիշողության

44 Vahe Budumyan. հեղինակի տեղադրած նկարը Armenia Total(itar)is խմբում [Էլեկտրոնային աղբյուր], 31.05.2014. – <https://www.facebook.com/groups/402824203170801/permalink/567695240017029/> (09.05.2014):

45 ArmLur, Ո՞վ է պատասխանատու անհետացման համար [Էլեկտրոնային աղբյուր], 30.05.2014. – <http://armlur.am/175417/> (09.08.2014):

վայրերը» բացահայտող սոցիալական դիրքորոշումների լայն տարրա-
պատկերը:

ЛОКАЛИЗАЦИЯ ПАМЯТНИКА АНАСТАСУ МИКОЯНУ КАК «МЕСТО ПАМЯТИ»

Асмик Князян

Резюме

Решение совета старейшин муниципалитета Еревана от 30 апреля 2014 года касалось установления в центре Еревана памятника политическому деятелю советского периода Анастасу Микояну. В бурных общественных дискуссиях, развернувшихся по этому поводу, высказывались мнения о целесообразных или нецелесообразных местах установления памятника. Данная статья – анализ общественного дискурса, возникшего вокруг локализации памятника. В рамках исследования сделана попытка прояснить вопрос, как публичный дискурс вокруг локализации памятника и связи коммуникативной памяти выражают и вырисовывают новую реальность (открывшиеся для общества новые факты о деятельности Анастаса Микояна), а также показать, как предложенные конкретные места связаны с «местами памяти» в рамках теории Пьера Нора, как вопрос о локализации памятника непосредственным образом обосновывается аргументами «за» и «против», в том числе, затрагивая вопрос о том, кто именно приводит эти аргументы.

Ключевые слова: Анастас Микоян, памятник Микояну, Владимир Микоян, письмо Ежова, Катынь, Иркутск 4000, места памяти, локализация памятника.

THE LOCALIZATION OF THE MONUMENT OF ANASTAS MIKOYAN AS A “PLACE OF MEMORY”

Hasmik Knyazyan

Summary

Yerevan city council resolution of 30 April 2014 was about the erection of a monument to Soviet statesman Anastas Mikoyan in the center of Yerevan. During the stormy fervent public debates around the erection of the monument opinions were heard about where it would be advisable or not advisable to erect the monument. This article is a study of the public discourse on the placement of the monument. Within the research, we attempt to clarify issues on the public discourse about the placement of the monument and the way of expressing and describing this new reality (that is, the emergence of new facts on the Anastas Mikoyan's activities), thought the communicative memory connections provided by the discourse. We also try to demonstrate how the proposed specific locals of placement connect with “memory of places” within Pierr Nora's theoretical

framework, how the placement of the monument directly indicates and substantiated the arguments “pros” and “cons,” while at the same time touching upon a subject who provides arguments.

Key words: Anastas Mikoyan, statue to Mikoyan, Vladimir Mikoyan, Yezhov’s letter, Katyn, Irkutsk 4000, Realms of Memory, placement of a monument.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ԱՀ — Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ — Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ — Գարեգին սարկաուզ Հովսեփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստիոթինից
ԳՄ — Գարեգին Սրվանձտյանց
ԵԼՄ — Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիստիոթեան
ԷԱԺ — Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ — Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ — Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ — Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ — Հին աուանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ — Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ — Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ — Մեարոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ — Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ — Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ — Վկայություն
ՔՀ — «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ — Мифы народов мира
СЭ — Советская этнография
СПГУ — Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ — Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyanyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyanyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14. The types of money and their ritual significance 156
Armine Zohrabyan
15. Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets 168
Lilia Avanesyan
16. Necklaces with dragon symbols 179
Astghik Israelian
17. On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships 193
Lianna Gevorgyan

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18. Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia) 206
Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan
19. The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks 217
Ester Khemchyan
20. The soul outside of the body in Armenian tales of magic 231
Tamar Hayrapetyan
21. The Hisnakats (Forty days) feast epiphany 243
Hasmik Abrahamyan
22. On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield 255
Artak Dabaghyan
23. Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant 263
Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan
24. Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed 269
Smbat Hakobyan
25. Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research) 279
Sose Grigoryan

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26. Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats 290
Arsen Bobokhyan
27. Sacred objects from medieval Saghmosavank 302
Ashot Manucharyan
28. Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region 313
Hagop Tcholakian

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458